

Dr. GAAL GYÖRGY

A TORDAI UNITÁRIUS ISKOLA AZ ERDÉLYI MŰVELŐDÉS SZOLGÁLATÁBAN

Torda a középkorban és a fejedelemség idején Erdély legfontosabb magyar városainak egyike volt. A Gyulafehérvárt Kolozsvárral összekötő főút mentén feküdt, s e városokkal vetekedett jelentősége. Mái emlékeztet erre két XV. századi gótikus temploma, patinás fejedelmi palotája. A református templomot egykor várfal övezte, de maga a város nem volt erődített, falaktól védett, s így minden háborúzásnak áldozatul esett. Torda első okleveles említése 1075-ből származik, ide is telepítettek a híres sóbányák művelésére száz lakosságot, mely a XIV. századra asszimilálódott. Torda egykori fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az évszázadok folyamán 127 országgyűlést tartottak itt. Közülük különösen kiemelkednek a fejedelemség korának kezdetén, a reformációval kapcsolatos határozatokat hozók. Az 1542-43-as országgyűlés ismeri el Izabella királynét kiskorú fia helyett uralkodóul, 1557-ben kimondják, hogy az ország lakosai szabadon választhatnak a régi, katolikus és az új, lutheránus hit között. Ugyancsak Tordán nyilvánítják az előző kettővel egyenrangúnak 1564-ben a kálvini hitet. S végül itt hozzák meg először Európában, az 1568-as országgyűlésben a vallásszabadságot kimondó híres határozatot: „Az prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék ki-kí az ő értelme szerént, és az község, ha venni akarja, jó, ha nem penig, senki kényszerítéssel ne kényszerítse, az ő lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik.” Ennek a határozatnak nyomán jön létre Dávid Ferenc vezetésével az unitárius egyház.

Kolozsvár után Torda volt az a város, mely a XVI. század második felében teljesen unitáriussá lett. Orbán Balázs írja: „Az unitáriusok békésen bírták mindkét templomukat, s oly tekintélyes volt tordai egyházközségük, hogy azt az erdélyi unitáriusok legtekintélyesebb központjának lehetett tartani, mert hábár a püspök vagy szuperintendens Kolozsvárt lakott is, de az unitáriusok nagy zöme által körülvevett Torda volt leginkább egyházi összejöveteleiknek és zsinataiknak székhelye.”¹ Az unitáriusok is éltek a reformáció három nagy kulturális eszközével. Anyanyelven hirdették az ígét, kinyomatták műveiket, s iskolák segítségével tették művelté, öntudatosá híveiket. Természetesnek tűnik, hogy a két legjelentősebb unitárius tanintézet Kolozsvárt és Tordán létesült. Mindkét városban középkori előzményekre tekint vissza az oktatás. A kolozsvári kollégium 1557-es tordai országgyűlési határozatra vezeti vissza kezdetét. A tordai iskola rektorát is ez évben említi egy János Zsigmondtól származó rendelet.² Középkori adatok még korábról is utalnak arra, hogy Tordán működött városi iskola. 1469-ben Mikola Ferenc rektort, 1500 körül az

iskola élén álló Gergely diákot említi okirat.³ Minden valószínűség szerint a városi iskola alakult át idővel unitárius jellegűvé.

A tordai unitárius iskola múltját nagyjából öt korszakra oszthatjuk. Az első a kezdetektől az 1711-es újraindításig számítható, e korszakra csak közvetett forrásokból következtethetünk. A hagyományos felekezeti középiskola 1711-től a forradalmat követő osztrák önkényuralomig számítható. 1850-től megkezdődik a tanintézet modernizálása, besorolása az országos oktatási hálózathoz. 1878-tól az állami polgári iskolává való részleges átalakítás már az intézet feladásának előkészítése, mely az állami főgimnázium 1908-as megnyitásával ténnyé is válik. A tanintézet utóélete az 1919 utáni pár év, mikor felekezeti főgimnáziumként működik.

A kezdetektől a labanc pusztításokig

A tordai unitárius iskola első korszakának dokumentumai, minden bizonnyal vezetett diáknévsora a labanc pusztítások áldozatául estek. Kénosi Tózsér János rektor az 1746-ban kezdett iskolai matrikula bevezetőjében meg is állapítja, hogy 1711 előttről semmilyen írott forrást sem talált. Így az intézet e korszakát csak közvetett dokumentumok, többnyire a kolozsvári egyházi központban megőrzött adatok segítségével sikerül körvonalazni.

Feltételezhető, hogy az unitáriussá átalakuló városi iskola a piacon lehetett, a templom közelében, esetleg a cinterem fala mellett vagy a templomkapuval szembeni plébániai telken. Az itteni egy-két tantermes iskola nem felelt meg a reformáció támasztotta követelményeknek. Az unitárius iskola már a vidék fiatalságát is befogadta, s ehhez bennlakásra volt szüksége. Minden valószínűség szerint a plébániai teleknek a Rákos pataktól övezett nyugati végét választották le az iskola szükségleteire. Ez a három oldalról pataktól övezett 3181 m²-es kis „félsziget” lett századokra az iskola otthona. Az unitárius templom déli falába beágyazva ma is olvasható az itteni első iskola-építést megőrkítő latin emléktábla⁴: „JUDICE NICOLAO POGANY OPUS HOC IN LAUDEM ET GLORIAM NOMINIS DEI ET EMOLUMENTUM STUDIO-SAE JUVENTUTIS ERIGABATUR A. MDLXXXIX” (Ez az épület emeltetett Isten nevének a dicséretére és dicsőségére és a tanuló ifjúság hasznára Pogány Miklós hírsága alatt az 1589. évben).

Az akkori igényeket jellemzi a kelet-nyugati fekvésű épület leírása: a földszinten volt egy rektori dolgozószoba (múzeum), egy nagyobb tanterem (auditórium), melyben a tógás diákok tanultak, valamint egy kisebb terem (klasszis) az alsóbb osztályosok részére. A keleti végen volt a rektori lakás. A két terem közt helyezkedett el a lépcső és az iskolai tömlőc. Az épület déli oldalán tornác húzódott, az emeleten pedig egy központi folyosóról nyílt 12 háromágas szoba a bennlakók részére. A földszinti rész kőből volt, az emeletet boronafalak tagolták. Jó száz év után vált szükségessé az épület nagyobb renoválása. Erre utalt a „Megújított 1694 augusztus hónapban” egykori felirat. Valószínűleg akkor helyezték a déli fal közepére a SCHOLA kőtáblát, s az északi falra e klasszikus, a tanulásra biztató versidézetet:

NON QUISQUAM FRUITUR VERIS ODORIBUS,
HYBLAEOS LATEBRIS NEC SPOLIAT FAVOS,

SI FRONTI CAREAT, SI TIMEAT RUBOS;
ARMAT SPINA ROSAS, MELLA TEGUNT APES.

(Nem élvezi tavasznak illatát, / S a rejtekben nem lel hüblai mézet, / Szúrós bokortól ki félti magát: / Tövis védi a rózsát, méh a mézet.)⁵

1695-ben az auditorium kazettás mennyezetet kapott, ezzel is hangsúlyozva imaterem jellegét. Közben még 1608 táján is volt egy renoválás. 1601-ben ugyanis Basta és Mihály vajda csapatai feldúlták a várost, az iskola is évekig szünetelt. Bizonyára épülete jócskán megsérült. Az ekkori helyreállításnak semmilyen emléke sem maradt.

Az iskolaépület sejteti, hogy miként folyt az oktatás az intézetben. A két terem két oktatóra enged következtetni. Az auditoriumban a magasabb iskolázottságú, Kolozsvárt végzett, vagy éppen külföldi egyetemet járt rektor oktatta a nagyobb diákokat szintaxisra, poetikára, teológiára, előkészítve őket a kolozsvári továbbtanulásra. A klassziban egy-egy kollaborátor, vagyis a rektor keze alól kikerült, általában javaslatára kinevezett köztanító adta elő főleg a latin grammatikához kötődő tárgyakat. A tananyag ekkoriban valamennyi protestáns iskolában hasonló felosztású volt, a tordai iskola pedig minden bizonnyal a kolozsvári unitárius főiskola rendszerét alkalmazta.

Az 1660-as évekig a város és az eklézsia fennhatósága alatt állt. A rektort is a város alkalmazta és a híró iktatta be évről évre. Ahogy azonban a város unitárius jellege kezdett megszűnni, a gyengülő eklézsiára hárult a fenntartás, s ez egyre nehezebben bírta. Így 1668-ban kénytelenek voltak az egyetemes egyházhoz folyamodni segélyért, 1671-ben a kövendi zsinaton a püspök szólított fel gyűjtésre a tordai iskola érdekében. Ekkortól kezd az iskola a jótékony adományokból, hagyatékokból és az adakozásból élni. Az 1681-es ádamosi zsinat veszi át az iskola irányítását, amikor külön törvénnyel szabályozza a tordai intézet működését. Két gondnokot nevez ki az anyagi ügyek irányítására - ezek a köri esperes és a helyi pap -, előírják, hogy a rektor „a kolozsvári iskola módjára” tartsa leckéit, s rendezzen közvizsgákat. Ha ezekben akadályoztatnék, jelentse a püspöknek és kérjen segítséget. Az 1687-es kissárosi zsinat újra foglalkozik az iskola ügyével, főleg az anyagiakkal. Ezután a tordai pap mellett a kolozsvári plébános lesz a másik kurátor, s ezekhez társulva a patrónusok egy inspektora is ellenőrzi a pénzkezelést. 1698-ban a kolozsvári főtanács előírja, hogy a diákok csak akkor jelentkezhetnek a „kolozsvári nagyobb iskolában”, ha Tordán közvizsgálatot állottak ki, s a rektortól ajánlólevelet kaptak. Az 1701-es kolozsvári főtanács meg arról dönt, hogy évente pünkösd előtt egy héttel rendezzenek gyűjtést a tordai iskola fenntartására.

E korszakból a legtöbb adat a rektorokra nézve maradt fent. 1710-ig 27 rektor nevét ismerjük⁶, egyik-másik alig pár évet töltött itt. Általában a kolozsvári kollégium szeniorjai kerültek Tordára, innen vagy elmentek falusi eklézsiákba lelkészkedni, vagy külföldi tanulmányokra távoztak. A híressé váltak közül is csak kevesen alkottak maradandót tordai rektorságuk idején. Az első jeles itteni oktató a helyi születésű Bogáti Fazakas Miklós (1548-1592?). Az 1570-es évek második felében, majd 1583-84-ben rektor. Bibliai históriák és históriás énekek szerzője, főműve a zsoltárok igen sikerült verses fordítása. Ő

is kolozsvári pap lett, akárcsak Szentmártoni Bálint, az iskolaépítő rektor, akit 1596-ban hívnak a kolozsvári iskola élére. 1598-99-ben Csanádi Pál (1572-1636) a tordai rektor. Mihály vajda pusztításai elől menekül Kolozsvárra, ahol az iskola lektora lesz, 1603-1608 között itáliai egyetemeken tanul. Orvosdoktorként tér haza, 24 évig kolozsvári rektor, majd négy esztendeig unitárius püspök. 1607-1610 között Cromer Péter vezeti a tordai iskolát. Naplójából derül ki, hogy évről évre a városi tanács fogadja fel, s a piaci templom körüli üres bolthelyiségekben tanít (az iskola a Basta-féle pusztítások miatt romos lehetett). Ő az első, aki külföldi tanulmányok után rektoroskodik Tordán: 1603-1607 között a bécsi egyetem diákja volt.⁷

Ez időszakból még ketten emelkedtek a püspöki székbe. Az 1646-47-es tanév rektora, Járai János külföldi tanulmányok után Kolozsvárt tanár, lelkész és végül pár hónapig fópásztor lett, fizika tankönyvet is összeállított. 1636-37-ben Kövendi Nagy Mihály állt a tordai iskola élén, 1691-92-ben töltötte be a püspöki széket. Kettejük közt 1647-48-ban Désfalvi Veres Miklós, későbbi főjegyző és Árkosi Ferenc, később akadémiákat járt kolozsvári tanár vezette az iskolát.⁸ A korszakot záró utolsó rektor Szentiváni Bartók János (+1710). 1698-ban a kolozsvári iskolából vitték Tordára tanítani. Miután 1707 júniusában felszentelték, a megürült lelkészi állásba is őt választották. Ekkoriban zajlanak a kuruc-labanc küzdelmek. 1706-ban az osztrák és csatlós dán katonák az iskolaépületbe kvártélyozzák be magukat, majd ezt felgyújtják. A rektor megmaradt diákjaival a piaci templom cintermében, s a környező elhagyott boltokban tartja óráit, míg 1707 végén kénytelen ő is elbujdosni. Mándoki tartózkodása alatt Károlyi Sándorné kérésére 11 pontban összefoglalja az unitárius vallástételeket. Halálakor az iskolára szép beltelket, szőlőt és szántóföldeket hagyott.

Az 1710 előtti köztanítók, diákok sorából az iskola történetírója, Varga Dénes kettőt említ: Gyergyai Pál és Sárosi Gergely 1690-ből adatolt neveit.⁹ Az első bizonyára az unitárius egyház múltjában jelentős szerepet játszó kissolymosi Gyergyai család tagja, de - ha a dátum helyes - nem lehet a Kolozsvárra költöző, ott szenátorrá választott, s az 1734-es városleírást¹⁰ unitárius részről jegyző Gyergyai Pál (1689-1751). Ő különben rövid ideig Torockón rektoroskodott. Kolozsvári Dimien Pál (1655-1720) kolozsvári rektor, orvos is Tordán kezdte tanulmányait.

A hagyományos középtanoda száznegyven éve (1711-1849)

A szatmári béke megkötése táján, 1711 áprilisában a kolozsvári kollégium exaktorát, Karácsonfalvi Veres Andrást küldik ki Tordára rektornak. Ő a hagyomány szerint 16 kolozsvári diákot visz magával, akikkel megnyitja az iskolát, s akiket szétküld a környékre tanulókat toborozni, adományokat gyűjteni. Arról nem maradt feljegyzés, hogy a kiegészített épületet milyen segítséggel, mennyi idő alatt sikerült helyreállítani. Ettől fogva azonban már több okirat, 1711-től vezetett anyakönyv is segítette az iskolatörténetet.¹¹

Az épület lényegesebb átalakítása 1721-ben válik szükségessé. Ez év november 21-én az osztrák katonai főparancsnok, Vermont Damian Hugo hadi segédlettel elfoglalja a piaci templomot, sőt Keresztúri Sámuel lelkészt is - mi-

után nem hajlandó hitét megtagadni - kiűzik a parókiáról. Az unitárius híveknek megmarad az iskola, s annak nagytermét, az auditóriumot alakítják át imateremmé (oratóriummá). A rektori lakásból pedig tanterem lesz, a rektor egy patak parti faházban kap szállást. Ezt azonban 1743-ban elmossa egy árvíz, úgyhogy 1743-44-ben a mai utca felől egy három helyiséges kőalapú boronaház épül a mester számára.

A XVI. századi iskolaépület mind jobban romladozott, 1788-ban szükségessé vált egy új hajlék építése. A kis félszigetnek a túlsó, déli felére húzták fel az auditóriumot, a klasszist, az öt szobát boronafalakkal. A régi épület egy részét lebontották, a használható anyagot újraértékesítették. 1796-ban a nyugati véghez csatlakozó újabb három szobával és egy teremmel toldották meg az épületet. Mivel a patakpart lejtős volt, költséges alapozást kellett végezni. Így már az igényeknek megfelelő lett az épület. A régi helyiségekből csak az imaterem maradt fenn. 1791-ben aztán a főtanács megengedte, hogy annak helyére templomot építtessenek. A régi falakból egy sem bizonyult használhatónak, úgy hogy végül Sándor János várfalvi mester vezetésével 1791-92-ben egy teljesen új, díszes templom épült a régi iskola helyére. 1799-ben Barabás Dávid rektor az addigi faház helyett új, háromhelyiséges, pincés kőlakot építtetett mesteri lakásul. Ezek az építkezések nagyrészt az eklézsia és az iskola pénzén történtek, az egyetemes egyház csak az iskolafenntartást támogatta. Az intézet 1726-ban egy nagy csengettyűt öntetett, 1745-ben pedig egy kis harangot, amely 1755-ig templomi harangként is szolgált. Az auditóriumba hatszögű, kékre festett katedrát építettek, 1831-ben pedig rojtos, kék színű selyemzászlót kapott az ifjúság.

Az oktatási rendszer, az iskola belső élete nem sokat változott az előző korszakhoz képest, és e közel másfél század alatt sem. A jezsuita rendszer némileg módosított protestáns változatát alkalmazták az unitáriusok is. Két-három falusi elemi osztály után jöttek be a gyerekek a tordai gimnáziumba. Itt aztán három-négy évig az alsó tagozaton főleg a latin nyelvtant tanulták (deklínista, komparatista, konjugista, szintaxista osztályok), majd a felső tagozatra kerültek a poetikai és retorikai (orator) osztályokba, ahol már tógás diákoknak számítottak, teológiát, logikát, aritmetikát, sőt etikát is előadott egyik-másik rektor.¹² Az osztályokba sorolás nem volt merev, a tanulmányi előmenetel alapján történt a beosztás, a jó felfogású gyorsabban haladt. A legjobbak Kolozsvárt folytatták tanulmányaikat, rendszerint megismételték a retorikai osztályt, hogy elsimítódjék az esetleges szintkülönbség, majd beiratkozhattak a főiskolának tekintett filozófiai tanfolyamra, mely eleinte a lelkészképzést szolgálta, 1845-től a teológiai oktatás még újabb két évvel bővült.

Tordán hagyományosan az auditóriumban a rektor a poetákat, retorokat, néha a szintaxistákat is együtt oktatta. Mellette, irányításával az alsóbb osztályoknak egy-két kollaborátor, később preceptor (köztanító) viselte gondját. A rektort ebben az időben már rendszerint a püspök választja ki a kolozsvári rangidős diákok közül, s maga is iktatja be. Az új rektor pedig székfoglaló beszédet mond, utána a templomban prédikál. Ekkoriban a tordai rektorság tekintélyes állás, van aki évtizedekig megmarad benne. Az 1800-as években már külföldön tanultak is jelentkeznek Tordára. 1811-től az itteni rektornak ki-

jár a „reverendus” (tiszteletes) cím, s 1815-ben gimnáziumi igazgató-tanárnak kezdik titulálni. 1780-tól a rektor kinevezése az Egyházi Képviselő Tanácsban történt választás alapján történik, de a beiktatás továbbra is a püspökre hárul.

A tordai gimnáziumban működött a diákönigazgatás. Vagyis az ifjúság választott tisztviselők útján intézte belső ügyeit, tartotta a rendet. Itt hagyományosan nem választottak iskolafőnököt (szeniort), helyette az exaktor vagyis a számvevő volt a diáktársadalom vezetője és képviselője a rektorral szemben. Többnyire a legjobb utolsó osztályos diákok egyike töltötte be a funkciót. Rendszerint köztanítói megbízatást is kapott, s mint ilyen, a rektort is helyettesíthette. 1773-ban az Egyházi Főtanács úgy döntött, hogy a köztanítókat a kolozsvári kollégium diákjai közül a püspök válassza ki. Az eljárás nem működhetett, mert 1779-ben a főtanács visszatér az ügyre, s a rektorra bízta, hogy a Kolozsvárra menendő fiatalokból válasszon munkatársat. Az 1700-as évek végétől néha 3-4 preceptor is működik Tordán. Az utolsó két-három osztályban tanuló felsős, tógás diákok igen tekintélyesek, gyakran 20-24 évesek voltak. Ünnepekkor legációba jártak, s az alsóbb osztályosokat magántanítók-ként oktatták, amiért jövedelmet, gyakran kosztot kaptak. Ők voltak a szobagazdák (hospesek) is, feleltek a rájuk bízott helyiség rendjéért. Az iskolának nem volt étkezdéje. A szerencsésebbek családoknál, patrónusoknál kaptak kosztot, a többiek otthonról hozott ételből éltek.

Az 1775-ös torockószentgyörgyi zsinat kimondta, hogy a tordai diákok legalább négy ottani gimnáziumi év után kapjanak engedélyt a kolozsvári továbbtanulásra. Ebből a négy évből legalább egy fél év poetikai kurzus legyen. A diáklétszám a század végén száz körül mozgott, s az 1850-es évekig 150-re emelkedett.

Az 1778-as szentábrahámi zsinat először határozott arra nézve, hogy a kolozsvári és a tordai iskolák rendjére felügyelő gondnokok vigyázzanak. Általában két birtokos vagy tekintélyes személy töltötte be a tisztséget. Korszakunk idején az alsójárai Pápai és a martonosi Gálfi család tagjai szereztek érdemeket e tisztségben. Bőkezűen adakoztak és hagyakoztak is az iskola javára.¹³

Az iskola történetében a székelykeresztúri Unitárius Algimnázium 1793-as megnyitása hoz lényeges fordulatot. Ekkoriban már az erdélyi unitáriusok kétharmada a Székelyföldön él. A továbbtanulók eddig választhattak a tordai közép- és a kolozsvári főtanoda között. Egyes vidékek fiataljai hagyományosan Tordára jártak. Azért is volt itt létfontosságú a bennlakás. A székelykeresztúri iskola azonban rendre pont a Tordára készülõ fiatalokat hódította el: a keresztúri intézet tulajdonképpen a tordai mintájára lett felállítva, de jóval közelebb esett. A tordai iskola a létszámcsökkenést azzal ellensúlyozta, hogy nagyobb számban vett fel más felekezeti diákokat. Ezzel viszont vallásközösségén belül veszített jelentőségéből. Az 1846 augusztusában az Egyházi Képviselő Tanács által a „Tordai Közép-iskola” részére jóváhagyott 54 paragrafust tartalmazó törvénykönyv jóformán az iskolai élet minden vetületére kitér, s leszögezi, hogy bármilyen vallású diákokra vonatkozik.

Míg az előző közel ugyanennyi évet kitevő korszakban 27 rektort sikerült összehámozni, az 1711 utáni száznegyven esztendőre fele annyi iskolavezető esik. Ezek már nem csak átmeneti állomásnak, hanem élethivatásnak

tekintik az itteni tanítóskodást. Az iskolát újra beindító Karácsonfalvi Veres András utóda Dersi Simó István (1680-1719) 1711-1719 között rektor, tehetséges versszerző, sőt vígjátékiró. *Vir regius* című 13 felvonásos bibliai tárgyú darabjának 1713-ban kinyomtatott színlapja és programja is fennmaradt. A darabot 43 tordai diákkal adatta elő.¹⁴ Az előadásban szereplő egyik tanítvány, Kissolymosi Koncz Boldizsár lesz 1719-ben Simó utóda, s tizenöt évig vezeti az iskolát. Őt követően megint egy lexikonokban számontartott tollforgató lép a rektorságba: Kénosi Tózsér János (1708-1772). Huszonegy évig áll az iskola élén, s oly kitűnően oktat, hogy zsinati jegyzőkönyvi dicséretben részesül. Ő kezdi meg 1746-ban a tordai iskola újabb matrikuláját összegyűjtve a korábbi adatokat is. Nagy jelentőségű kéziratban maradt műveivel megindítja az unitárius egyháztörténetírást. 1753-ban pappá szentelik, s 1755-től bágyoni lelkész lesz. Itt megkezdett történelmi összefoglalóját Uzoni Fosztó István és id. Kozma Mihály folytatja. Az 1810 és 1813 közt rektoroskodó Barabás Áron azért figyelemre méltó, mert két évi bécsi egyetemjárás után vállalja a tordai rektorságot.

A korszak két legnagyobb egymást követő tordai igazgató-tanára irodalomtörténeti és egyháztörténeti szempontból is maradandót alkotott. A száz évet élt Abrudbányai Szabó Sámuel (1756-1856) három évet töltött Bécs, Prága, Lipcse, Göttinga, Jéna egyetemlein. Olyan jól megtanult németül, hogy négy regényt is magyarra fordított, melyek 1805-1813 közt jelentek meg Budapesten. 1795-től ő lett a székelykeresztúri gimnázium első tanára. Ottani állásáról lemondott, de két év múlva (1815) vállalta a tordai rektorságot: őt nevezik ki elsőként ide gimnáziumi igazgató-tanárnak. Az előregedő tudós rektorprofesszort az egyház 1830-ban Kolozsvárra helyezi a főiskola teológiai tanszékére, két év múlva pedig nyugdíjazzák. Tordai utóda Aranyosrákosi Székely Sándor (1797-1854). Ő már Székelykeresztúrról kerül a kolozsvári főiskolába. Két bécsi tanulmányévet követően választják meg tordai papnak, 1827-től az öreg Szabó mellett teológiát, görögöt és matematikát tanít az iskolában, majd Szabót követően 1830-1832-ben ő a rektor. Innen Kolozsvárra kerül kollégiumigazgatónak. 1838-ban főjegyzővé, 1845-ben püspökké választják. Fiatal éveiben mint romantikus eposzíró válik ismertté. *A székelyek Erdélyben* (1822) még Vörösmartyra is hatott. A *Mohácsot* és a *Mikola Máriát* tordai évei alatt nyomtatták ki. Később főleg történelmi művei, tankönyvei szereztek neki dicsőséget. Ő írta meg egyháza első nyomtatott történetét (1839), és nevéhez fűződik az unitárius énekeskönyv 1837-es átdolgozott kiadása. Utóda, Darkó Mihály alatt kerül bevezetésre az új, Brassai-féle tanterv, s térnek át 1842-től a magyar tanyelvre. S épp Darkó vállalja el, hogy az új igényeknek megfelelő magyar alapszövegű *Latin nyelvtan* (1846) állítson össze. 1848 júliusában honvéddnek áll be, s 1849 augusztusában Zilahon hal meg kolerában.

Varga Dénes köztanító- és exaktor-jegyzékéből¹⁵ 129-en esnek erre a korszakra. Közülük az első Uzoni Fosztó István (1729-1777), aki 1711-ben volt exaktor. Később torockószentgyörgyi, majd bágyoni pap lett. Kiadott egy imádságos könyvet (1765), de főleg mint egyháztörténész, Kénosi Tózsér János munkájának a folytatója maradt emlékezetes. 1806-ban Koronka József (1790-1863) köztanítóskodott. Ő pár év múlva a keresztúri gimnáziumnak lett jeles

tanára. Életrajzi adatai szerint innen indult Ótordai Székely Miklós (1786-1843) későbbi kolozsvári tanár, püspök, Kövendi Fejér Márton (1812-1865) neves ügyvéd, politikus, egyházi tanácsos is. Az 1820-as évek végétől a tehetséges Kőváry-testvérek kezdik Tordán iskoláikat. Kőváry Józsa (1817-1875) közkedvelt költő, Kőváry László (1819-1907) történész, szerkesztő, iskolai alapítványtevő, Kőváry Endre (1836-1918) portréfestő, Kőváry Mihály (1837-1901) pedig jogász és sportember lesz. Az utóbbi kettő köztanítóskodott is. Szintén Tordáról indult Kovácsi Antal (1820-1892) latintanár és kolozsvári kollégiumigazgató pályája.

A megújulás útján (1850-1878)

Az osztrák önkényuralom alapján rázza meg az évszázadok óta alig változott protestáns tanügyi rendszert. Az 1850-ben bevezetett Organisations-Entwurf című tanügyi szabályzat olyan követelményeket állít fel az iskolákkal szemben, amelyeknek a protestánsok csak kevés tanintézetükben tudtak eleget tenni. Máskülönben nem kaphattak nyilvánossági jogot. Gál Kelemen szerint¹⁶ az unitárius főbb iskolák közül a kolozsvári kollégium és a kereszttúri gimnázium részére sikerült megszerezni a nyilvános jelleget, a tordai és a torockói iskola magánintézetnek minősült. Varga Dénes nem tér ki arra, hogy utóbb mikor vált a tordai is nyilvános gimnáziummá. Kétségtelen, hogy mind a helyiek, mind az egyházi központ igyekezett a követelményeknek megfelelővé tenni az intézetet.

Az egyik követelmény a kellően tágas, egészséges iskolaépület volt, ahol osztályonként szét lehessen választani a tanulókat. 1858-ban az Egyházi Képviselő Tanács elrendeli, hogy az igazgatói lakást alakítsák át három tanteremmé. A rektor ideiglenes otthonba költözik, majd 1860-61-ben egy vásárolt Kisköves (Kazinczy) utcai telken felépítik a 3 szoba-konyha-kamara-pince összetételű új igazgatói lakást, melynek felirata: „Építtette az erdélyi Unitárius Vallásközönség nagyobhrészt az áldott emlékü kegyes alapító Turi Jobbágy András hagyatékából 1861-ben.” Ugyancsak a Jobbágy-féle hagyaték tette lehetővé az új iskolaépület felhúzását. Ebbe még a város is besegített. A Képviselő Tanács felszólítására Székely Elek felügyelő gondnok 1864-ben alakít egy 14 tagú építkezési bizottságot, melynek vezetésével a szeptemberi főtanács Kriza János püspököt bízta meg. A kidolgozott követelmények szerint Horváthy József építész dolgozza ki a terveket, melyek a rektori házat is magukba olvasztják. Lenne benne hat nyolc-nyolc ágyas lakószoba, öt tanterem és egy díszterem. Miután a terveket az illetékes fórumok elfogadják, több szakaszban készülnek megoldani a kivitelezést. 1865-1866-ban Schubert Péter kolozsvári kőműves pallér vezetésével megépítik a bejáró folyósót a templom felől, átalakítják a rektori ház három helyiségét, s déli irányba meg egy sarokszobát (auditóriumot) illesztnek hozzá, innen nyugat fele három helyiséget csatoloztatnak. Így összesen hét helyiséges az új épület, de még a régi is használatban marad. 1873-ig tart az adósságok kiegyenlítése. A képviselőtanács csak 1874-ben engedélyezi az építkezés folytatását, amikor a régi faépület már életveszélyessé válik. Most Szigethy Sándor felügyelő gondnok veszi kezébe az ügyet. Paulás Ignáccal egyszerűsítetteti az eredeti tervet, vagyis még öt helyiség-

gel toldják meg nyugat fele a hátra nyúló szárnyat. Így összesen 12 helyiségesé válik a kőépület. De a terep lejtőssége következtében az utolsó helyiség alatt egy 13. szoba is keletkezik, mely hol pince, hol tanterem, hol pedellusi lakásként szolgál. 1874 őszén adják át a kibővített épületet. A bejárati kapu felé pedig elhelyezik a „MUSIS ET VIRTUTIBUS SACRUM MDCCCLXV” (A műzsáknak és erényeknek szentelve 1865) feliratú, ma is ott lévő táblát. A régi főépület még álló részét lebontják, anyagából négy fáskamrát építenek. „S így sok áldozattal és fáradsággal felépült a szép és szilárd kőiskola épület, amelynek létrejöttét sokan óhajtották, de nem érhatték meg, és amely hivatva van századokig szolgálni a nevelés szent ügyét, amelyet a régi rozszant faépületek is oly híven szolgáltak” - állapítja meg Varga Dénes.¹⁷

Az Entwurf alkalmazása lényegesen megváltoztatta az osztálybeosztást is. Előírta a szakképzett tanárok alkalmazását és a szaktanár-rendszert. Vagyis nem lehetett tovább tartani azt az állapotot, mely szerint egyetlen rektor-tanár mellett és vezetésével minden szakképzés nélküli köztanítók oktassanak. Ennek tarthatatlanságát már a Brassai-féle 1842-től alkalmazott tanterv bevezetésekor felvetették az unitáriusok. De csak Kolozsvárt tudtak szakrendszert kialakítani, Tordán és Keresztúron tantermek és tanérek hiányában elhalasztották azt. Most a felsőbb kényszernek kellett engedni. 1854-ben ötosztályú gimnáziumnak minősítették a tordait, s 1856-ban a főtanács a tanári kar létszámát 4 rendes tanárban, 3 altanítóban és 2 elemi oktatóban határozza meg. Az utóbbiak a tordai végzetek közül is kiválaszthatók, majd 1859-től Kolozsvárról küldik őket. Ezt a keretet azonban csak nehezen tudták fenntartani. Az egyik rendes tanár a mindenkori lelkész lett, az egyik tanító 1873-tól a kántor. Még 1870-ben is az elemiben és az I-II. gimnáziumban osztálytanítás folyt, s csak az utolsó három osztályban működött szakrendszer. A diákok életkora egyre csökkent. Úgyhogy 1867-ben kimondják, csak a IV-V. gimnáziumi osztályosok tekinthetők tógás diákoknak. Az egyik tanító iskolafőnökként az épületben lakik, s ő irányítja a bennlakás életét. A hagyományos diákonkormányzat 1872 táján szűnik meg. 1872-től elkezdik a rajz és torna tanítását. 1874-től 1878-ig rendszerint 4 tanárból és 4 köztanítóból áll a tanári kar.

Varga Dénes iskolatörténete nem tisztázza egyértelműen az elemi tagozat helyzetét. Ez valamikor az 1800-as évek első felében önállósult osztályokká. A század második felében az I-II. elemiit összevontan, a III-IV.-et külön-külön oktatták, a jó előmenetelűek három év alatt is elvégezheték az elemi. A városban működött még egy-egy tanítóval két református és egy katolikus négyosztályos elemi fiúiskola is. A környező unitárius falvakból a gyermekek többsége az elemi osztályok elvégzése után jött Tordára.

Ekkortájt válik az iskolán belül fontosabb tényezővé a könyvtár. Ennek kezdeteiről nincs feljegyzés. 1746-ban a rektor lajstrommal adta át utódának, 206 művet sorolt fel. 1826-ban Gálfi József felügyelő gondnok 21 pontos könyvtári utasítást állít össze a mindenkori könyvtáros részére. 1856-ban kerül sor a könyvvállomány szakszerű felmérésére: 1070 sorszámgig jutnak el. 1857-ben a főtanács határozatban szorgalmazza a könyvtár gyarapítását, hogy a kolozsvári könyvtár duplumaiból küldjenek Tordára. E duplumok 1870-ben meg is érkeznek. 1875-ben táncvigalmat rendeznek a könyvtár javára. 1877-ben pe-

dig egy tantermet deszkafallal kettéosztanak, s egyik részét bepolcozzák. Ez lesz a könyvtár önálló helyisége. 1878-ig a mindenkori igazgató felelt a könyvtárért, azután külön könyvtárnokot választanak a tanári karból. Az első tanárkönyvtáros, Derzsi Károly 1880 nyarán 2070 művet és 57 kéziratot vesz leltárba. 1872-73-tól ifjúsági önképzőkör működött a felső osztályos diákok részvételével. Remény és Hajnal címmel kéziratok lapokat állítottak össze. Ifjúsági könyvtárunk 1878-ban 652 művet számlált. Az iskolának az 1870-es években volt még szerény földrajzi, növénytani, pénz- és ásványgyűjteménye, régiségtára.¹⁸

Az 1850-es évekig az iskolát egyetlen rendes tanára, a rektor vezette. Felettese volt az eklézsia, majd az Egyházi Képviselő Tanács, mint az egyetemes egyház reprezentánsa. A felügyelő gondnokok ennek helybéli képviselőiként tevékenykedtek. 1853-ban más tanintézetek mintájára Tordán is létrehozták az előjáróságot, itteni elnevezés szerint az igazgatóságot, melynek elnöke az egyik felügyelő gondnok lett, tagja volt a másik gondnok, a pap és valamennyi rendes tanár, előadója az iskolaigazgató. 1878-ig hetente, azután havonta üléseztek, s az egyházi felsőbb hatóságok utasításai szerint vezették a gimnázium anyagi és szellemi ügyeit. A felügyelő gondnokok ekkoriban tordai vezető tisztviselők: alispánok, polgármesterek, törvényszéki hírók. Miután többtagú lett a tordai tanári kar, az egyik rendes tanár kapott igazgatói megbízatást, egy 1863-as főtanácsi határozat szerint kétévenként volt választandó az igazgató.

A század második felének legtekintélyesebb tordai egyházi embere Albert János (1821-1908) unitárius lelkész. 1845-től 1897-ig áll az eklézsia szolgálatában, kitűnő prédikátor, imakönyv szerzője. S emellett fél normával az iskola tanára, három ízben (1856-57, 1864-65, 1870-71) pedig ideiglenes igazgatója. Vallást és latint ad elő. Mellette az első két igazgató még inkább rektor: Sebes Pál (1786-1864) 32 évi torockói rektoroskodás után püspöki kérésre vállalja el 1850-ben a tordai iskola vezetését. Csegezi László is falusi lelkészségét szakítja meg 1857-64 között, hogy kezébe vegye a tordai iskolát. Váradai Károly (1841-1886) már kifejezetten tanárember. Még elvégzi a teológiát Kolozsvárt, majd egy évet Göttingában és Berlinben képezi magát főleg a természettudományokban; hazatérte után, 1866 őszétől kap kinevezést Tordára. Szeptember 1-én ünnepélyesen iktatják be, a Keresztény Magvetőben is közölt székfoglaló beszédet (*Nevelési igények*) mond, s négy évig kétségtelenül igényesen vezeti a rábízott intézetet. Akkor Kolozsvárra hívják polgári iskolai tanárnak, később igazgató, 1880-tól pedig tanfelügyelő. 1875-től Család és iskola címmel lapot szerkesztett. Mellette segéd- (1857), majd rendes (1864) tanárként tanított németet, földrajzot és történelmet Májai István (1830-1896). Az igazgatói székbe azonban nem őt, hanem a heidelbergi és müncheni tanulmányok után hazatért egykori tordai diákot, Pálfi Károlyt (1847-1888) választották. Mennyiségtant és természetrajzot tanított. Tizenhat évig vezette az iskolát. „Úgy beszélni, lelkesíteni, biztatni és tanácsolni, javítani és feddeni kevés ember tudott, mint ő” - írja Varga Dénes. A korszak legkiemelkedőbb tordai tanára kétségtelenül Derzsi Károly (1849-1905). Már Váradai utódként 1870-1872-ben segédtanár itt. Aztán 1872-1874-ben mint a londoni Manchester

College diákja folytat főleg klasszika-filológiai tanulmányokat. 1874-ben rendes tanáruul választják Tordára. 1881-ben csak a püspök kérésére vállalja el az újonnan szervezett budapesti lelkészi állást. Ott ő megerősíti az egyházközsége, templomot épít, Unitárius Kis Könyvtárat szerkeszt. A Keresztény Magvető állandó munkatársa. Tizenhat év után megfáradva visszatér Tordára, ahol haláláig tanítja a latint és a görögöt. Kitűnő szónok és oktató. 548 kötetes könyvtárat végrendeletileg iskolájára hagyja. Az I-II. elemi osztályok közös vezetője 1872-től 1888-ig Iszlai Márton zeneszerző-kántor volt.

A köztanításra alkalmazott ekkori diákok közül Varga Dénes listájáról kiemeljük Benczédi Gergely (1839-1906) nevét. Itt 1858-59-ben oktatott, később a kolozsvári kollégium tanára és igazgatója, egyháztörténeti író lett. Benedek Áron (1843-1890) az 1864-1870 közti köztanító itteni tapasztalatait is gyümölcöszttette kolozsvári tanítóképezdei tanárként. Kádár József (1850-1939), a Remény című diáklap megindítója, majd köztanító (1873) Désen lett polgári iskolai tanár, a vármegye monográfusa. Orbók Mór (1853-1930) matematikus, miután 1873-74-ben Tordán tanítóskodott s egyetemet végzett Budapesten, képezdei igazgatóvá emelkedett. Az 1877-78-ban oktató Barabás Ábel (1853-1918) unitárius lelkész, majd tanár lesz, jeles filozófus és irodalomtörténész. E korszakra esik Kanyaró Ferenc (1859-1910) kolozsvári kollégiumi tanár, irodalomtörténész, Gálfi Lőrinc (1865-1943) unitárius teológiai tanár és szerkesztő, valamint Józán Miklós (1869-1946) unitárius püspök tordai diákoskodása.

Beolvadás az állami iskolahálózatba (1878-1908)

Torda a XIX. század második felében gyors fejlődésnek indult. A kiegyezés táján 8800 lakosa volt, 1910-re már 13 455 lett a számuk. Ebből 9674 magyar, 3389 román, 100 német. Felekezeti megoszlás szerint 5407 református, 2798 görög katolikus, 2172 római katolikus, 1495 unitárius, 939 görögkeleti, 482 izraelita. A város 1876-ig Torda vármegye, majd Torda-Aranyos megye székhelye. Jelentős iparos és értelmiségi réteg él itt. Az iparnak egyelőre kedvezőtlen, hogy az 1870-es években a vasút elkerüli Tordát. Nyáron sósfürdőjét is sokan felkeresik.

E megyeszékhely városnak a kiegyezés után egyetlen magasabb fokú iskolája az Unitárius Gimnázium volt. Jóllehet, a továbbtanuló reformátusok tájékozódhattak Nagyenyed és Kolozsvár kollégiumai, a katolikusok Gyulafehérvár és Kolozsvár főgimnáziumai felé, a helyi igényeket e kisebbségben levő felekezet szerény algimnáziuma sehogy sem elégithette ki. A város polgársága már 1869-ben mozgalmat indított egy négyosztályos állami alreál iskola felállítására, 1875-től egy polgári fiú- és leányiskola létesítését próbálták kiharcolni. A minisztérium az elvi engedélyt meg is adta, de a kivitelezés késett. 1876-ban a megye új tanfelügyelőt kapott Moldován Gergely író, szerkesztő, későbbi egyetemi tanár személyében. Ez az agilis szervező kezébe vette a polgári iskola ügyét, s 1877-re megszerezte mind a polgári fiú-, mind pedig a leányiskola felállításának a miniszteri jóváhagyását. A Pálfi Károly vezette Unitárius Gimnázium igazgatósága is figyelemmel követte ezeket az iskolaszervezési törekvéseket, tájékoztatta az Egyházi Képviselő Tanácsot és a püspököt is.

Tény, hogy a század utolsó évtizedeiben a felekezeti elemi iskolák, alig életképes gimnáziumi tagozatok egy részét az egyházak átadják az alkotmányos magyar államnak. Úgy tűnik, hogy az állam érdeke összeegyeztethető a magyar egyházak érdekeivel. A tordai unitárius iskolavezetés is élén Pálfival és a felügyelő gondnokokkal ezt az irányt karolta fel. Moldován Gergely 1878. június 20-án levélben fordult Pálfi igazgatóhoz felvetve annak lehetőségét, hogy az unitárius gimnáziumot alakítsák át polgári iskolává. A javaslatot az igazgatóság pártolólág terjeszti az egyházi központ elé. Pálfiék fő érvei közé tartozott, hogy az egyház egy nagy kiadástól mentesül, az intézet állami támogatással hamar megerősödnék, kifejlődnék. Az esetleg fenntartott Unitárius Gimnázium nem kerül előnytelen versenyhelyzetbe a jobb körülményeket kínáló, idővel főgimnáziummá fejlődő állami iskolával. 1878 augusztusában az Egyházi Főtanács Kolozsvárt nagyon nehezen tudott dönteni, végül 35 szavazattal 18 ellenében jóváhagyta az állammal kötendő szerződést.¹⁹ A szeptemberben a minisztérium által is elfogadott 20 évre kötött szerződés értelmében az elemi iskola továbbra is egyházi kezelésben marad. Az épület négy tantermét felszereléssel együtt használatra átadják az államnak. A szertárakat, könyvtárat közös használatba veszik. Az öt polgári osztályban a felekezet saját tanáraival fakultatíve taníttathatja a latint és a görögöt gimnáziumi tanterv szerint. Ez a kikötés azért volt szükséges, hogy a diákok minden nehézség nélkül folytathassák tanulmányaikat a kolozsvári kollégiumban. A könyvtárőr unitárius tanár lesz, az igazgatót is az Egyházi Képviselő Tanács jelölte két tanárból választja ki a minisztérium. A vezető testületben, a gondnokságban részt vesz az unitárius felügyelő gondnokok s az igazgató mellett az állam, a város és a megye egy-egy képviselője (összesen 6 tag). Az első tanévben az I-II. polgári osztály indul be, utána évente egy-egy. Az épületet az állam gondozza, s használatáért évi ezer forintot fizet az egyházi közpénztárba. Egy a múlt tapasztalataiból ihletődött, de talán előrelátónak is nevezhető kikötés: ha az ország élére nem alkotmányos kormány kerülne, vagy ha az iskolába nem magyar tanyelvet vezetnének be, azon tanév végén a szerződés érvényét veszti. Az intézet ezutáni neve: Állami Polgári Fiúiskola.

Ezzel egy érdekes szimbiózis jön létre, melyben rendre az állami jelleg felülkerekedik, s az unitárius egyházi érdekek háttérbe szorulnak.

A szűkös épület csak átmenetileg elégítette ki az állami igényeket. A 13 helyiséges épületben 7 tanterem volt, eleinte 3 unitárius elemi, 4 polgári iskolai terem, mikor átadták az ötödik termet az államnak, 1890-től összevonták a III-IV. elemi osztályt. Az I-II. elemi tantermet a kántortanító, a III-IV.-et egy-egy papjelölt, néha okleveles helyettes tanító, egyben bennlakó iskolafőnök oktatta. Az egyházé maradt a három lakószobás internátus és az egyhelyiséges könyvtár valamint a raktár. Volt egy közös várószoba is. Az állam két alkalommal kísérletet tett az épület bővítésére: egyszer egy nyugati kereszt szárnyat építettett volna körbezárva az udvart. A képviselőtanács ezt nem fogadta el, az utcai szárny emeletessé tételét ajánlotta. A terv megszületésekor viszont olyan feltételeket szabott, amelyek az államnak nem feleltek meg. Nyilvánvalóvá lett, hogy a polgári iskola előbb-utóbb új telken fog önálló épületet emeltetni. 1894-ben rendezik az iskola udvarát. 1892-ben az egyház megveszi a Kazinczy

utca 2. szám alatti telket, s erre 1897-ben egy négyszobás összkomfortos tanári lakást épített. Ez már a második tanári ház.

Az elemin kívül az unitárius tanárookra csak a klasszikus nyelvek tanítása járul. Eleinte a diákok zöme vállalja ezeket a nem kötelező tantárgyakat, de idővel csökken népszerűségük, sőt jelentőségük is. 1882-83-tól beszüntetik a görög nyelv oktatását, 1892-93-tól pedig az V. osztályban már nem tanítanak latint, ezzel az V. osztály meg is szűnik. Ez utóbbi helyzet úgy áll elő, hogy korábban az V.-ben latint tanulók egyszerűen beiratkozhattak a kolozsvári kollégium következő osztályába. 1892-től azonban minisztériumi rendeletre a polgáriból csak felvételi vizsgával lehetett átiratkozni a gimnáziumba.

Az egyház vezette 3 helyiséges bennlakásban többnyire 40 vidéki fiatal lakott igen primitív viszonyok között. Mikor 1888-ban egy járvány több diák halálát okozta, a régi bútorzatot megsemmisítették, 30 nagy és 15 karikás ágyat, pléh mosdókat, új asztalokat csináltattak. A hiányzó étkezde pótlására 1891-től a város jobbmódú családjai felváltva egy 14 literes fazéknyi ételt főzettek naponta, s abból minden bennlakónak jutott. Az 1899-től beindított Berde-cipó osztás is sokat könnyített a fiatalok kosztolásán. Az internátusi felvételnél előnyt élveztek az unitáriusok. Hétköznap reggelenként a bennlakók précesen vettek részt, minden vasárnap 8 órától az igazgató vezetésével ifjúsági istentiszteletre került sor, mely után a fegyelmi ügyeket is megtárgyalták. A közvetlen felügyeletet általában az épületben lakó egyik tanító, az iskolafőnök gyakorolta. A szobákért a szobagazda felelt.

Az iskolának ezt a korszakát már több forrásból is meg lehet ismerni. 1873-1880 között a Keresztény Magvető *Iskolai értesítések* rovatában évente közli Pálfi Károly *Tordai középtanodánkról* címmel az összefoglaló jelentést.²⁰ Az 1879-80-as tanévvel Kovács János kolozsvári kollégiumi igazgató szerkesztésében megindult az *Értesítő az Unitárius Vallásközönség iskoláiról*. Ennek B. fejezete a *Tordai Középtanoda* minden adatát, tanár- és diáknévsort is tartalmazza. 1894-95-től kiválik és önállósul a tordai fejezet: *Értesítő a tordai Unitárius Elemi Fiúiskoláról és az Állami Polgári Fiúiskolában a vallásközönség által fenntartott és végzett középiskolai oktatásról*. Ennek tizenegy évfolyama jelenik meg 1904-1905-ig. Végül az újra unitáriussá váló iskola kiadja *A tordai IV. osztályú Unitárius Gimnázium Értesítőjének* 1905-1906 és 1907-1908 közötti három füzetét.²¹

Az állammal eleinte 20 évre kötött szerződést ugyanis még két alkalommal, egyszer öt, majd két évre meghosszabbítják. Így összesen 27 éves ez a szimbiózis. Ez alatt 3855 tanuló járt a polgáriba, s közülük 2225 tanulta a latint is. Tehát a többség a gimnáziumi irányt igényelte. A diáklétszám az 1870-es években 170 körül mozgott, ezeknek kevesebb mint fele elemista volt, az unitáriusok pedig 70 körül lehettek. A polgári iskolává alakítással az 1890-es években már 250-300 körüli lett a létszám, s az unitáriusok részaránya alig egy harmadra csökkent.

Az iskola 1896. május 9-én megünnepelte a millenniumot. Az udvaron 11 darab tölgyfát ültettek, s egy ezredéves emlékalapot gyűjtöttek, melynek kamataiból a magyar történelem és irodalom tanulásában jó eredményt elérteket jutalmazták.

Az 1888-tól az iskolát igazgató Varga Dénes és a felügyelő gondnokok is mindinkább elleneztek az állammal kötött szerződés meghosszabbítását, úgy vélték, ez a felekezetre nézve egyre hátrányosabb. Sikerült elérniük, hogy az 1904 októberi főtanács beindítsa a szerződés megszüntetését, az 1905 júniusi főtanács pedig elhatározza az önálló Unitárius Gimnázium I-II. osztályának a megnyitását. Varga Dénest kéri fel igazgatónak. Két helyettes tanár segítségével 106 beíratkozással meg is kezdik szeptemberben a tanítást. 1905. november 12-én, vasárnap, pedig Ferencz József püspök vezette 12 tagú kolozsvári küldöttség jelenlétében istentisztelettel összekötött ünnepélyes megnyitót tartanak, melyet 115 fős közebed zár le. Az elhangzott imákat, beszédeket külön füzetben is megjelentetik.

Az önállósulás csak szervezetenként valósul meg. Mert az épületben ott maradnak a polgári osztályok, s a polgári tanárai tanítják az unitárius osztályokat is. A szétválás elszigeteltsége már a második tanév unitárius értesítőjéből is kitűnik. A város és megye vezetői hosszas utánjárással elérték, hogy 1908 őszétől állami főgimnáziumot kapjon Torda. Ez az Unitárius Gimnáziumból fog kinőni, s mint az 1907. május 18-án megkötött szerződésből kitűnik, átmenetileg az unitárius iskolaépületet fogja használni. A tordai unitáriusok 1905-ben még elemijüket is megszüntetik, hogy a gimnáziumra elég pénz jusson. A harmadik, utolsó tanévben a gimnázium négy rendes tanárt iktat be és hattagúvá válik a tantestület. A négy osztályban 189 diák tanul, közülük 43 unitárius.

Az 1908 őszen Simon Ignác igazgatása alatt 12 tanárral és 272 tanulóval megnyíló Magyar Királyi Állami Főgimnázium története már nem kapcsolódik az unitárius felekezeti oktatásügyhöz.²² 1911-re elkészül az impozáns, ma is álló kétemeletes épület.

A korszak vezető tordai tanáregyénisége Varga Dénes (1851-1938). Maga is tordai diák, Kolozsvárt teológiát végez, papi szigorlatot tesz, aztán történelem-földrajz szakos egyetemi hallgató, 1879-1881 közt a londoni Manchester College diákja, hazatérte után azzal a feltétellel nevezik ki a tordai görög-latin szakos állásba, hogy szerezzen egyetemi diplomát. Ennek 1882-ben eleget tesz, az 1883-as vargyasi zsinaton pappá szentelik és rendes tanárnak választják. Az elhunyt Pálfi Károly helyére egyházi ajánlással őt nevezik ki a polgári iskola igazgatójává. Akárcsak Pálfi, tulajdonképpen három intézményt vezet: az unitárius elemi iskola és a polgári melletti unitárius tanszékek, az Állami Polgári Fiúiskola, valamint az Állami Polgári Leányiskola igazgatója egy személyben. Fordít angolból, a Keresztény Magvető munkatársa, szerkeszti az iskolai értesítőket. Fő munkái az iskolatörténetek. 1895-ben a milleniumra elkészíti a polgári iskolák 16 évi történetét, s ezt 1903-ban kiegészíti az újabb 9 év történetével.²³ Így egy negyedszázadot dolgoz fel. Évekig ő az iskola könyvtárosa, 1888-ban az intézet irattárát rendezi és lajstromozza. Miután az Egyházi Képviselő Tanács 1859 óta ismételten szorgalmazza a tordai unitárius iskola történetének megírását, 1893-ban a tervet is jóváhagyják, néhány kollegája segítségével Varga elkészíti a nevét megőrkítő művet: *A tordai Unitárius Gimnázium történetét*, s azt 1907 júniusában egy helyi könyvnyomdában 500 példányban kinyomatja. Igaz, hogy inkább adattár ez a kötet, de ha

nem születik meg, a II. világháborúban elpusztított iratok adatai veszendőbe mentek volna.²⁴

Varga mellett, mikor ez igazgató lesz, Borbély György (1860-1930) tölti be az egyházi klasszika-filológia tanszéket. A kolozsvári egyetemen szerzett magyar-latin szakos diplomát, 1888-ban választották meg Tordára. 1892-től az Aranyosvidék című helyi lapnak is szerkesztője volt. Ő állította össze az 1894-es *Tordai EMKE-Emlékkönyvet*.²⁵ Sportemberként is becsülték. 1896-ban áthelyeztette magát a zalaegerszegi állami főgimnáziumhoz.

Kettejükön kívül Adorján Domokos (1856-1907) kántor és okleveles tanító állandó tagja az unitárius tanári karnak, az I-II. elemi osztályt vezeti. A III-IV. osztály tanítói évről évre változnak.

Az önállóvá vált Unitárius Gimnáziumban Pap Domokos (1880-1970) és Major Sándor (1875-1922) a két első tanár a latin-magyar, illetve matematika-természettudomány tanszékeken. Lőrinczy Dénes lelkész tanítja a hittant, Adorján Domokos kántor a vallásos éneket. A következő években dr. Kemény Gábor latin-görög, Demeter Dezső német-latin, Kozma Béla természettudomány-földrajz, Fogarassy Géza magyar-latin szakosokkal bővül a tanári kar. 1907. december 19-én az unitárius templomban tartják Pap, Major, Kemény és Demeter ünnepélyes beiktatását, mindegyik székfoglaló beszédet mond. Különösen Pap Domokos és Kemény Gábor válik rövidesen a város művelődési életének vezéregyéniségévé. Pap Domokos az Aranyosvidék szerkesztője, 1909-ben *Torda és környéke* címmel turistakalauzt állít össze, s az első világháború után Gyallay Domokos néven a legjobb prózaírók egyike lesz. Vargát, Majort, Papot és Keményt rendes tanárként átveszi az állami főgimnázium.

A diákok hosszú névsoraiból itt csak három nevet emelünk ki, a Pálffi Márton (1873-1936) nyelvész-műfordítót, aki a kolozsvári kollégiumban magyart tanított, a Gálffy Zsigmondét (1886-1958), aki a kollégium latin-görög tanára és igazgatója lett, valamint a Varga Béláét (1886-1942). Varga Dénes igazgató fia volt, neves filozófus és teológus, egyháza püspökéül választották, majd a kolozsvári egyetemen kapott tanszéket.

A feltámasztott és megfojtott főgimnázium (1919-1923)

Az 1918 végén bekövetkezett államhatalmi változás Erdély területén a leggyorsabban a tanügyet érintette. A román állam átvette a magyar állam iskoláit, s ha néhol még meg is hagyták a kimenő magyar osztályokat, kétségtelennek tűnt, hogy ezek az intézetek rövidesen román tannyelvűvé lesznek. Így az egyházak, mint a kiegyezés előtti idők tanügyének szinte kizárólagos irányítói, vették kezükbe az iskolák sorsát. Sok intézetüket a századvég biztonságot sugárzó légkörében átadták az államnak, de az épület-felszerelés felett megtartották a tulajdonjogot. Többnyire szerződések rögzítették az állam és az egyház viszonyát ezen iskoláknál. A közhatalomváltozás után az egyházak jogi érvek alapján a szerződéseket felbontottnak tekintették, s az épületekben felekezeti iskolákat nyitottak rendszerint a volt magyar állami tanerőket alkalmazva. Eleinte a román állami szervek nem alakítottak ki egységes álláspontot ez iskolanyitásokkal szemben. Utóbb azonban a román állam, mint a magyar állam jogutóda, az egykori szerződéses iskolák épületeit lefoglalta román álla-

mi iskola létesítésére, a többi felekezeti iskolát 1923-tól a nyilvánossági jog megvonásával kezdte fojtogatni.

Az Unitárius Egyházi Főtanács új viszonyok közti első, 1920. augusztus 29-30-i ülésének jegyzőkönyvében olvasható a képviselőtanács iskolai ügyekre vonatkozó e jelentése: „[Egyházi] K[épviselő] Tanácsunk s főtiszt[elendő] Püspök úr az állami iskolák átvétele után felhívást és rendeleteket bocsátottak ki, hogy egyházközségeinkben a felekezeti iskolákat fel kell állítani. Ismeretes az [Egyházi] Főtanács előtt az a keserves küszködés, fáradozás, amivel az új felekezeti iskolák felállítása járt a román hatóságok ellenkező irányú intézkedései és több helyen a meg nem értés vagy félreértés miatt”.²⁶ Mégis sikerült 59 elemi iskolát szervezni, s a püspök 57 tanítót valamint 31 tanítónőt nevezett ki. „Visszaállítottuk nagy nehézségek között Tordán gimnáziumunkat főgimnáziummá fejlesztve és polgárral bővítve. Felállítottunk továbbá Székelyudvarhelyt is egy polgári fiúiskolát” - folytatódik a jelentés. Arrébb az is kiderül, hogy a Dávid Ferenc tér 1. sz. alatti régi gimnáziumépületet nagyjából kiürítették főgimnázium céljaira, csak a munkásbiztosító pénztár nem volt hajlandó kiköltözni. Megjavították a cserepezést. Hogy pontosan mikor nyílt meg az iskola, arra nincs adat. A Képviselő Tanács gyűléseinek jegyzőkönyve²⁷ szerint szeptember 13-án jelenti a püspök, hogy a „tordai régi unitárius gimnázium” főgimnáziumkénti megnyitására a lépést megtették.²⁸ A következő, december 6-i ülésen már a tordai igazgatóság egy felterjesztését tárgyalják. Valószínűleg novemberben nyílt meg a tanintézet. Igazgatója a már nagy tapasztalatú, de hetvenedik éve fele közeledő Varga Dénes lett, aligazgatója Palczer Károly. A tanári kar az állami főgimnázium volt tanáraiból került ki²⁹, s az onnan kimaradt diákok képezték a tanulóifjúságot. Az 1920 nyarán megtartott érettségien Gál Kelemen vett részt biztosként a központ képviselőjében.

Az 1921 októberének végén sorra kerülő főtanács³⁰ képviselőtanácsai jelentéséből kiderül, hogy a székelyföldi 45 iskolából 21 az épület állami lefoglalása miatt megszűnt. Úgy tűnik, hogy a tordai főgimnázium nagyobb nehézségek nélkül működik. A tanév közbert dr. Kemény Gábor rendes tanár „el kellett hogy hagyja” állását, új tanárokkul Kozma Imrét rendes, Barabás Béla tanárjelöltet helyettesi státusba nevezik ki. Megköszönik Varga Dénes és Palczer Károly „buzgó és önzetlen működését”. Az intézet munkáját a tanév folyamán Gál Kelemen szakszerűen ellenőrizte. Az új, 1921-22-es tanévre Major Sándort igazgatóul, Gál Jenő nyugalmazott táblai tanácselnököt felügyelő gondnokul választják. Az iskolaépülethől a betegsegélyező még mindig nem költözött ki.

Az egy év múlva, 1922 októberének végén megtartott főtanácsai ülés jegyzőkönyve ugyan végre bejelenti, hogy a betegsegélyező hivatal kiköltözött, de külön fejezetet kénytelen szentelni „A Tordán 1919-ben felállított nyolc osztályosra kiegészített főgimnázium ügyé”-nek.³¹ Idő közben megválasztották a második felügyelő gondnokot, dr. Balogh György személyében, s megalakították az iskolai gondnokságot, amelynek elnökéül „a felekezeti szolidaritás kimutatására” Dóczy Endre katolikus főesperest és Füssy József kereskedőt kérték fel. Többször is folyamodtak a közoktatásügyi államtitkársághoz az iskola nyilvánossági jogának elismeréséért. Végül 1922. május 3-án az érett-

ségi előtt megjött a nyilvánossági jogot megtagadó végzés. Annyit sikerült elérni, hogy az abszolvensek magántanulóként a kolozsvári kollégium tanárai előtt érettségizhettek. Kolozsvárról utazott Tordára a bizottság.

„[Egyházi] Képvisező Tanács tekintettel azokra a nagy áldozatokra, melyeket a tordai tanítató szülők az impériumváltozás óta a magyar kultúra érdekében meghoztak, továbbá annak erős tudatában, hogy a magyarságnak Tordán a középiskolai ifjúság nevelésének ügyét a kezéből kiadnia nem szabad, számotvetve az erőforrásokkal az [Egyházi] Főtanács jóváhagyása reményében egy alsótagozatú unitárius fiúközépiskola fenntartását kimondotta” - szól a jelentés. „Történeti alapon” kérték az algimnázium nyilvánossági jogának elismerését, s mikor azt elutasították, Sándor József képviselő segítségével Bukarestben fellebeztek. Az 1922-23-as tanévre 250 tanuló iratkozott be.

Az 1922 tavaszán fiatalon elhunyt Major Sándor³² igazgató helyére Fogarassy Gézá-t választják, aki már a régi algimnáziumban is helyettes tanár volt, s 1910-től az állami főgimnázium magyar-latin szakos rendes tanárává nevezetett ki. Az Unitárius Közlöny 1922 novemberében megállapítja: „A városi és vidéki szülők rendkívüli támogatásban részesítik az intézetet, melynek igazgatója Fogarassy Géza, gondnoka Gál Jenő ny. táblai tanácselnök és dr. Balogh György. Meglepő az a fáradozás, amit ezek az urak és a szülők az intézet érdekében kifejtenek”.³³

A román hatóságok - legalább elvileg - bizonyos feltételek teljesítéséhez kötötték a nyilvánossági jog megadását. Ilyen volt a megfelelő épület, felszerelés, szakképzett tanári kar. A tordai körülmények a főgimnáziumi elvárásoknak semmiképpen sem feleltek meg. Így több esélyt láttak az algimnázium engedélyeztetésére, s ez esetben a történelmi múltra is inkább hivatkozhattak. Azonban mindhiába. A tanulónak, hogy a tanévet elismerjék, idegen bizottság előtt kell vizsgáznuk, s bizonyára csak kevesen kapnak átmenő osztályzatot. Mint sok más erdélyi magyar tanintézet esetében, ez Tordán is szomorú eredményre vezet.

Az Egyházi Képvisező Tanács jegyzőkönyvében több tétel is a tordai iskolára vonatkozik. 1923 januárjában elfogadják Gál Jenő felügyelő gondnok lemondását, helyére Albert István főmérnököt kérik fel.³⁴ 1923 márciusában tudomásul veszik az igazgató jelentését, hogy elrendezték az ifjúsági könyvtárat, s több könyvet bekötettek.³⁵ Hogy az 1906-ban több mint 4300 kötetet számláló nagykönyvtár sorsa mi lett, arra nem találunk utalást. Október elején Fogarassy igazgató jelentését tárgyalják, mely a tanév beindításának nehézségeit sorolja fel.³⁶ A képviselőtanács a gimnázium sorsa feletti döntést az elnökségre bízta. Az Unitárius Közlöny októberi száma megállapítja: „A kormány közegei addig húzták-halasztották az iskola ügyében kért nyilatkozatot, míg a szülők ide-oda elhelyezték gyermekeiket... Az unitárius egyház készséggel kitartott... Fogarassy Géza igazgatóé lesz az érdem, ha megmenti Tordán a székelő magyarság utolsó középiskoláját”.³⁷

Az 1923. november 4-5. napjain tartott főtanács már kész tényekről értesül.³⁸ Még tudomásul veszik Gál Jenő lemondását, Palczér Károly tanár távozását, s hogy a tanárok az iskolai év folyamán délután a gimnázium felső osztályainak már be nem iskolázható tanítványait készítették fel magánvizgá-

ra. S bár minden előkészület megtörtént, az 1923-24-es tanévet nem tudták beindítani.

Az előző tanév végi tapasztalatok után a módosabb szülők a környező városok nyilvánossági jogú iskoláiba iratták be gyermekeiket, mások az állami gimnáziumba iratkoztak. Csak a legszegényebbek maradtak az unitárius iskolában. Ezek szüleit értekezletre hívták össze, s kiderült, hogy képtelenek az iskolai díjakat fizetni. Megkeresték a tordai magyar testvéregyházakat, s azokkal is tárgyaltak az algimnázium magániskolakénti fenntartásának lehetőségéről. De semmilyen biztatást sem kaptak. Így a tanév nem indulhatott be. Az épületet és felszerelését átadták Lőrinczy Dénes esperesnek megőrzésre. Az egyházközség, ha engedélyt kap, esetleg elemi iskolát vagy inasotthont létesíthet az épületben. Az egyházi vezető testület határozata így szól: „Főtanács a jelentésből meggyőződött, hogy az E[gyházi] Klépviselő] Tanács minden lépést megtett a csapás elkerülése érdekében. A történelem ítélőszéke elé bocsátja azt a kegyetlen elbánást, amelyben Torda városa és vidéke magyarságát a kormány részesítette azzal, hogy egyetlen magyar tannyelvű fiú-középiskoláját bezárásra kényszerítette.”

November 9-én ugyan a püspök nevében dr. Boros György főjegyző és Ferencz József egyházi tanácsos audiencián jelentkezik a királynál, az iskolák szabadságának biztosítását kérték, s emlékeztetőt adtak át ez ügyben. Bizonyára a tordai gimnáziumról is szó volt benne. A király az ügy megvizsgálását ígerte.³⁹ Eredmény azonban nem mutatkozott.

Az iskolaépület máig is áll. 1923-tól hérbe adták helyiségeit. 1948-ban államosították és magyar tannyelvű általános iskolát nyitottak benne. Aztán román tagozatot is létesítettek. 1982 táján elköltöztették az iskolát, s az épületet egy kisipari vállalatnak adták ki, mely patkányfogókat gyártott. Jelenleg autókábel készítő üzemként működik. Állapota siralmas, helyiségei összenyitva, toldaléképületek csatlakoznak hozzá. Keskeny bejárati folyosója fölött még ott a latin nyelvű tábla: *Musis et virtutibus*. Itt már hiába keressük őket! A szomszédos unitárius templom még ápolja emléküket. Déli falán ma is látható az 1589-es első építkezést megörökítő szöveg.

A tordai gimnázium jelentősége

A tordai iskola Erdély egyik legrégebbi felekezeti tanintézete volt. Múltját 1557-től, de kőtáblával bizonyítottan 1589-től számíthatjuk. Az unitárius egyház fontosságában második iskolája volt. Ugyanakkor Torda városának, a megyének egyetlen felsőbb fokú intézete. Mint ilyen, a székelykeresztúri gimnázium megnyitásáig a székelyföldi unitárius fiatalok képzésében játszott fontos szerepet. Azután felekezeti különbség nélkül a város és a környező vidék fiataljait indította a műzsák és erények jegyében a továbbtanulásra.

Irattára, diáknévsorai, sajnos, két ízben is elpusztultak, így nehéz felmérni az ott tanult diákok számát, s hosszas munkával lehetne összegyűjteni azon jeles személyek névsorát, akik hosszabb-rövidebb ideig ide jártak. A tanárok esetében könnyebb dolgunk van, mert név szerint ismerjük azt a 45 rektort s vagy 15 tanárt, akik szerepet játszottak az ifjúság oktatásában-nevelésében.

A diákok és rektorok pályája utóbb más tanintézetekhez, leggyakrabban a kolozsvári Unitárius Kollégiumhoz is kötődött. Így életrajzaikban legfeljebb említést kap e pár év. De szellemi arculatukat kétségtelenül a tordai gimnázium is csiszolta.

Elég itt, ha arra utalunk, hogy a tanárok sorából négy (Csanádi, Járai, Kövendi Nagy, Aranyosrákosi Székely), a diákokból három (Ótordai Székely, Józán, Varga) unitárius püspök került ki. Bogáti Fazakas Miklóst, Dersi Simó Istvánt, Szabó Sámuelet, Aranyosrákosi Székely Sándort, Gyallay Pap Domokost az irodalomtörténet is számon tartja. Olyan jeles egyház- és iskolatörténészek működtek itt vagy indultak innen, mint Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, Aranyosrákosi Székely Sándor, Kőváry László, Benczédi Gergely, Varga Dénes. És folytathatók a sort a kolozsvári kollégium híres tanáraival, igazgatóival, kitűnő prédikátorokkal, esperesekkel.

A csúcok mellett az átlag is fontos. 1873-1874-től 1907-1908-ig az értesítők közlik a diáklétszámot (mely nem mindig azonos Varga Dénes könyvének táblázatával). E 35 tanév alatt 7692-en tanultak a tordai algimnáziumban (elemiben és polgáriban is), ez évi 219 tanulót jelent. Ha a már csak Varga könyvében fellelhető 1835-1873 közötti 5277 diákot is ide számítjuk, akkor 12 969 tanulóról lehet tudomásunk. Ez az 1835-1908 közötti idő átlagának 180 tanulót eredményez. Ennyien jutottak be az akkori felfogás szerinti művelt emberek csoportjába e kétharmad században a tordai gimnáziumnak köszönhetően. Persze, eljátszhatnánk a számokkal: a korábbi századokban is, ha legalább 75 diákot feltételezünk, húszezernél több tanítvánnyal számolhatunk 1835 előtt. Nem kis erőfeszítésbe került ennyi fiatal taníttatása-nevelése az eklézsiának, majd az egyetemes egyháznak, főleg, mikor már a diákok többségét nem is az unitáriusok tették ki. De hagyománya, helye, feladata volt ennek a tanintézetnek, s nagy kár, hogy századunk elején fenntartása már meghaladta az egyház erejét. Találónan határozza meg szerepét Orbán Balázs: a gimnázium „szellemi világítótornya nemcsak Torda városának, hanem nagy kiterjedésű vidékének is”.⁴⁰

JEGYZETEK

¹ Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Bp. 1986. II. köt. 30.

² Uo. 40.

³ Varga Dénes: *A tordai Unitárius Gimnázium története*. Torda, 1907. 274.

⁴ Orbán Balázs: *I.m.* 40. és Varga Dénes: *I.m.* 10.

⁵ Varga Dénes: *I.m.* 21., 25.

⁶ Varga Dénes: *I.m.* III. fejezete 66-168. A külön nem jegyzetelt adatok többségét Varga e művéből vettük át.

⁷ Adatait közli Szabó Miklós - Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*. (Szeged, 1992.) c. kötete a 2308 sz. (Petrus Claudiopolitanus) alatt.

⁸ A kolozsvári kollégiumban tanító vagy igazgatói tisztséget betöltők életrajzát közli Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története*. (Kolozsvár) 1935. II. köt. 364-585.

⁹ Varga Dénes: *I.m.* 161.

¹⁰ *Kolozsvár leírása 1734-ből*. Szerkesztették Páter Pál, idősb Pataki István, Gyergyai Pál tanácsosok és Füzéri György, a város főlesküdt jegyzője. Kolozsvár, 1944.

¹¹ Az egykor meglevő anyakönyvek bemutatása, felsorolása megtalálható Varga Dénes *I.m.* 209-211. lapjain.

¹² Az osztályelnevezések időről időre, iskoláról iskolára változtak. Az 1830-as években Tordán már eleminek megfelelő tagozat is lévén, a következő 9 osztály (csoport) működött: colligentes (szótagolók), legentes / declinistae minores (kis olvasók / deklinisták), legentes / declinistae maiores, comparatistae, coniugistae, etymologistae, syntaxistae, poëtae, oratores. Az utolsó két-három osztály tagjai voltak tógások. Vö. Varga Dénes: *I.m.* 211-213.

¹³ A felügyelő gondnokokról Varga Dénes *I.m.*-e külön fejezetben emlékezik meg (218-232.).

¹⁴ Kanyaró Ferenc: *Tordai diákok színi előadása 1713-ban*. Keresztény Magvető, 1904. 77-86., 204-209.

¹⁵ *I.m.* 161-166.

¹⁶ Gál Kelemen: *I.m.* I. köt. 377.

¹⁷ *I.m.* 65. Vö. még: Varga Dénes: *A tordai Unitárius középiskolai épület újra építésének története*. Keresztény Magvető, 1889. 172-180.

¹⁸ Ezekre nézve lásd Varga Dénes *I.m.*-e X. fejezetét (361-380.).

¹⁹ A szerződéskötés körülményeit és feltételeit előadja az 1879-80. és az 1905-1906. tanévi értesítő, Orbán Balázs (*I.m.* II. köt. 49-50.) és Varga Dénes (*I.m.* 382-392.) is. Lásd még: *A tordai Állami Polgári Fiú- és Leányiskolának 16 évi története*. Írta Varga Dénes. Torda, 1895.

²⁰ Keresztény Magvető, 1873. 284-285., 1874. 268-270., 1875. 270-272., 1876. 248-250., 1877. 220-223., 1878. 234-239., 1879. 230-235., 1880. 262-266.

²¹ A tordai gimnáziumról szóló fejezeteket, majd az önálló értesítőket az igazgatók, Pálfi Károly, illetve Varga Dénes szerkesztették.

²² A rá vonatkozó adatok megtalálhatók A tordai M. Kir. Állami Főgimnázium Értesítőjében. 1908-1909-től 1916-1917-ig Simon Ignác, ennek Jászapáti való áthelyezése után az 1917-1918-as kötetet Tompa Árpád igazgató szerkeszti.

²³ Varga Dénes: *A tordai Állami Polgári Fiú- és Leányiskolának 16 évi története*. Torda, 1895. 123 l.; Uö.: *A tordai Állami Polgári Fiú- és Leányiskolának 9 évi története*. Torda, 1903. 60 l.

²⁴ Varga korábban is írt néhány iskolatörténeti összefoglalást: *A tordai Unitárius középiskolai épület újra építésének története*. Keresztény Magvető, 1889. 172-180.; *A tordai középiskoláról*. Tordai EMKE-Emlékkönyv. 1894. 53-61.; *A tordai Unitárius Gymnasium története*. Keresztény Magvető, 1905. 194-205.

²⁵ *Tordai EMKE-Emlékkönyv*. X. évi közgyűlés alkalmával és Jósika Miklós születése 100. évfordulója ünnepélyére. Összeállította Borbély György, az „Aranyosvidék” szerkesztője. Tordán, 1894. Varga előbb említett iskolatörténetén kívül Benczédi Gergely három unitárius tanár életét (131.l.), Volenszky Gyula a tordai iskolahálózatot (141-146.l.) mutatja be.

²⁶ *Jegyzőkönyv a Magyar Unitárius Egyház Főtanácsának 1921. évi augusztus hó 29. és 30. napjain tartott üléseiről.* Szerkesztette: Gálfi Lőrinc. Cluj-Kolozsvár, 1922. 41.

²⁷ *A Magyarországi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa gyűléseiről vezetett jegyzőkönyv* (a továbbiakban: *EKT jegyzőkönyv*) 1918-1921. (Kézirat) 116.

²⁸ A Keresztény Magvető nagy késéssel *Iskoláink* címmel számol be a tordai iskola újraindításáról (1922. 70.).

²⁹ Imreh Lajos *A tordai Unitárius Gimnázium (1557-1923)* című dolgozatában (Unitárius Közlöny, 1990. 3. sz.) felsorolja e korszak tanárait.

³⁰ *A Magyar Unitárius Egyházi Főtanács 1921. okt. 30-31. napjain Kolozsvárt tartott gyűlése Jegyzőkönyve.* Szerkesztette dr. Boros György. Cluj-Kolozsvár, 1921.

³¹ *A Magyar Unitárius Egyházi Főtanács 1922. okt. 29-31. napjain Kolozsvárt tartott ülése Jegyzőkönyve.* Szerkesztette dr. Boros György. Cluj-Kolozsvár, 1922. 94-95.

³² *Major Sándor (1875-1922).* Keresztény Magvető, 1922. 114. és *Búcsú Major Sándortól.* Unitárius Közlöny, 1922. 58-59.

³³ *A tordai Unitárius Gimnázium.* Unitárius Közlöny, 1922. 181.

³⁴ *EKT jegyzőkönyv* 1921-1925. 167.

³⁵ Uo. 129.

³⁶ Uo. 226.

³⁷ *Tordai iskolánk sorsa.* Unitárius Közlöny, 1923. 179.

³⁸ *A Magyar Unitárius Egyházi Főtanács 1923. nov. 4-5. napjain Kolozsvárt tartott ülése Jegyzőkönyve.* Szerkesztette dr. Boros György. Cluj-Kolozsvár, 1923. 76-78.

³⁹ *A királynál.* Unitárius Közlöny, 1923. 192.

⁴⁰ Orbán Balázs: *I. m.* II. köt. 45.

FARAGÓ JÓZSEF

KRIZA JÁNOS ÉS A VADRÓZSÁK

1. Kriza Jánosnak a Petőfi útját egyengető népies költészete, sokféle ágazó műfordítói, közírói és szerkesztői-kiadói munkássága, a régi erdélyi irodalmi emlékek felkutatására és megmentésére irányuló fáradozásai, népnevelő munkája, unitárius papi-püspöki-teológiai pályafutása, s ennek során többek között a ma is megjelenő Keresztény Magvető megalapítása, nem utolsósorban pedig tükörtiszta emberi jelleme egyaránt megérdemli, hogy emlékezetünkben megőrizzük; mégis változatos és gazdag életművéből kétségtelenül *Vadrózsák* című halhatatlan székely népköltési gyűjteménye biztosított számára örökös helyet nemzeti kultúránk panteonjában.

„Tudva vagyon, minémű nagy szorgalmatossággal gyűjtögetik az Ánglusok és a Franciák nem tsak az önnön magok eleiknek régi verseiket s énekjeiket, hanem a távoly lakozó népekéit is. Az Olaszoknak hasonló igyekezetek